

ДУМКИ ПОНАД ЧАСОМ

Світлана Єрмоленко

МОВА МАЄ ОБ'ЄДНУВАТИ, А НЕ РОЗ'ЄДНУВАТИ

В українській мові є таке прозоре за своєю будовою і значенням слово *порозуміння*, утворене від дієслова *порозумітися*, що означає ‘дійти згоди’, ‘знайти спільну мову’, ‘домовитися з кимось, погодивши свої дії’. Словник української мови за редакцією Бориса Грінченка не фіксує слів *порозумітися*, *порозуміння*, хоч класики української літератури, зокрема І. Франко, М. Коцюбинський, а також письменники другої половини ХХ ст., тобто найближчого до нас часу, вживали ці слова, що й засвідчує Словник української мови в 11-ти томах.

Створені в різний час, словники літературної мови мають різний обсяг лексичного матеріалу й не завжди встигають фіксувати всі слова з мовної практики. По-перше, природна мова – це живий організм, що постійно змінюється в часі, відгукуючись на потреби різноманітного спілкування мовців. По-друге, словник виконує нормативну функцію, тобто він фіксує літературну норму конкретної мовної історії, як вона відображена в свідомості носіїв мови. Саме мовна свідомість лексикографів, які володіють фактичним матеріалом, визначає, якою мірою поєднані в нормативному словнику реалії минулого й сучасного життя літературної мови.

Нормативна функція словника завжди пов'язана з оцінкою стану літературної мови в конкретному історичному часі.

Чи існує «порозуміння» між створеними в різний час словниками? Адже вони віддзеркалюють різні принципи, різні теоретичні засади укладання словників, а також орієнтують на практичну реалізацію завдань нормування літературної мови. Таких завдань значно більше, ніж пропонованих у словниках рекомендаційних стилістичних ремарок. Деякі із ремарок (*застаріле, історичне, рідковживане*) – це показники змін літературної мови в часі. Залежно від призначення словника формується реєстр його слів.

Наприклад, укладачі словника мови письменника фіксують особливі форми індивідуального слововживання автора, відмінні від загальноживаної норми. Відомо, що в мовній практиці Т. Шевченка є форми *сем'я, люде*. У літературній мові їм відповідають слова *сім'я, люди*. «Словник мови Шевченка» подає варіанти *сім'я, сем'я*, зазначаючи кількість уживань кожного з варіантів [Словник 1964, 2: 252]. Варіантність *люди, люде* в зазначеному словнику не має кількісного розмежування [Словник 1964, 1: 362 – 384]. У реєстрі сучасного нормативного словника, звичайно, не будемо шукати таких варіантів. А в ілюстративному матеріалі, який подають лексикографи до тлумачень слова-поняття?

Перед укладачем сучасного нормативного словника постає проблема: чи зберігати авторську форму слів, цитуючи Шевченкові рядки за академічним виданням, чи адаптувати їх до сучасного правопису. Очевидно, зважаючи на різні завдання словників, сучасний лексикон має подавати **актуальну норму**, відходячи від фактів історії мови й фіксуючи **нормативне сучасне слововживання**. Випадків «проникнення» історії мови в сучасну лексикографічну практику можна навести чимало. Стилістичні ремарки *застаріле, рідко* – це певні маркери історії слововживання, які мають бути знаками «порозуміння» між різними часовими зрізами літературної мови, а також «порозуміння» між різними словниками.

Коли відбуваються дискусії, якою має бути сучасна зразкова літературна мова, люди, спілкуючись однією мовою, не завжди можуть порозумітися між собою. У кожного

є своє уявлення про літературну мову, своє розуміння мовної норми. Найбільшою мірою воно залежить від мовного досвіду, освіти, традиції засвоєння й використання літературної мови в практичній діяльності мовця. Адже мовці часто спілкуються соціальними, діалектними різновидами національної мови, мають свої мовні вподобання.

Дискусії про нормування сучасної літературної мови обов'язково торкаються поняття *культури мови*. ***Вузьке розуміння культури мови*** – це оцінка грамотності слововживання, використання правил усної і писемної мови. ***Широке розуміння культури мови*** – оцінка стилістичної гнучкості мови, використання всіх її виразових засобів для точного передавання думки й висловлення почуттів.

Культивування мовних зразків властиве літературному стандарту, що утверджується в суспільстві через практику навчально-освітніх закладів, книгодрукування, засоби масової інформації. А втім, мовна практика засвідчує, що функціонування літературного стандарту регламентоване певними сферами. Адже для того, щоб порозумітися, не обов'язково володіти зразковою літературною мовою. Більше важить здатність співрозмовника налагодити мовний контакт, його вміння уважно слухати чи вслухатися в те, що йому каже мовець, вміння підтримати розмову. У цих випадках відбувається не перевірка знання літературної мови, а перевірка комунікативного таланту людей, де велику роль відіграє інтонація, жести, розмова «очі в очі». Це важливий компонент порозуміння.

Комунікативний талант кожного члена мовної спільноти обов'язково передбачає оволодіння певними правилами мовної поведінки. На наших очах відбувається зміна в культурі радіомовлення, коли журналісти, ведучі програм створюють атмосферу невимушеного спілкування між собою, із запрошеними співрозмовниками, з радіослухачами.

Є культура писемної мови і культура усної мови. З демократизацією суспільства розширилися можливості самовираження особистості, висловлення власних думок, з'явилася певна розкутість у спілкуванні. Різні норми

поведінки й мовного спілкування властиві офіційно-діловому регламентованому й невимушеному товариському спілкуванню.

Рефлексія над мовними зворотами, пошуки адекватних засобів перекладу з інших мов, оцінка мови художніх текстів, що належать до різних часових зрізів літературно-мовної практики – все це сфери культуромовного аналізу, сфери застосування *культуromовного мікроскопа*, який виявляє ознаки дотримання літературної норми. Цей «інструмент» застосовується до текстів різних функціональних стилів. Це зумовлено й природою використовуваної лексики, особливостями побудови текстів. Наприклад, в офіційно-діловому тексті зовсім недоречні розмовні, діалектні вислови, натомість у художньому вони виконують стилістичну функцію: урізноманітнюють мову персонажів, створюють особливі реєстри індивідуального стилю. Коли треба відтворити особливості художнього стилю, колорит місцевості, доби в художній усній оповіді, марковані стилістичною ремаркою слова можуть виконувати естетичну функцію. Але й читач відповідно має бути підготовлений для сприйняття такої функції, тобто відчутти стилістичну гру художнім словом.

Тим часом не завжди можуть «порозумітися» між собою творці художнього тексту й читачі, власне дослідники мови художньої літератури. З відстані десятиліть цікаво читати, як фахівці – мовознавці (а саме вони – прискіпливі читачі!) оцінювали факти конкретного слововживання письменників-мовотворців. Над лінгвістичними оцінками превалювала основна думка: художник слова має дбати про розвиток літературної мови, культивувати її норму. І хоч було розуміння того, що *мова художньої літератури не тотожна літературній мові*, проте саме в художній мові шукали зразки літературної норми. Адже саме художнє слово порівняно з іншими суспільними сферами функціонування української мови в умовах заблокованої національної культури було реальним виявом мовотворчості.

Художній стиль – це те мовне спілкування, де найактивніше, найорганічніше відбувається взаємодія літературної мови й діалектів національної мови. Наприклад,

сучасні художні тексти практикою використання діалектизмів хочуть привернути читача до природного побутування народнорозмовного слова, і тим самим заперечити практику радянських часів, коли мову художньої літератури називали «дистильованою», «безбарвною».

Найчастіше діалектизми мають два шляхи урізноманітнення мови художнього тексту: а) розкриття змісту слова в самому контексті, б) пояснення значення діалектного слова або в тексті, або в примітках. В обох випадках художній текст має досягати своєї мети – виконувати естетичну функцію, стимулювати читацький інтерес, володіти достатньою енергією пізнання.

Пізнавально-естетична гармонія, на нашу думку, характерна для мови роману Марини Гримич «Падре Балтазар на прізвисько Тойво» (К. : Нора-Друк, 2017. – 256 с.).

Цікавий сюжет поєднує кілька ліній, одна з яких – народна легенда про кронпринца Рудольфа, єдиного сина імператора Франца Йосифа I, який насправді не покінчив життя самогубством, а заснував у Бразилії світле, ідеальне царство «Нова Австрія». Узявши за основу таку легенду, М. Гримич урізноманітнює її введенням непересічного персонажа – падре Балтазара.

Текст цього твору захоплює не лише сюжетом, а й етнокультурною та мовною інформаційною насиченістю.

Йдеться про поєднання в романі мовних знаків бразильської, канадської та української культур. Українська культура (у свідомості мігрантів – Старий світ) асоціюється з образом баби Юстини, внук якої виріс у Канаді й у пошуках пригод (він мав авантюристичний характер) опинився в Бразилії. У творі природно звучать назви побуту, реалій як результат міжкультурної взаємодії. Але одна річ – фіксувати ці реалії, подаючи їх науковий опис, і зовсім інша – зробити ці назви-поняття знаковими характеристиками діалогів і внутрішньої мови виведених персонажів. Значення усіх використаних слів-екзотизмів та іншомовних характерних мовних зворотів з англійсько-бразильської, англійсько-канадської, португальсько-бразильської мов розшифровуються у примітках, рідше – в тексті. З приміток читач дізнається

про значення слів *фазендейро* (бразильський фермер, власник фазенди); *фармарі* (Так в укр.-кан. говірці називають фермерів. – прим. автора); *роси* (Росами називають поля, розташовані поза сільськими осідками. – прим. автора); *фойси*. Пор.: *Так само Никитка з'ясував, що криві шаблюки, які він спершу прийняв за холодну зброю, – то насправді були фармарські знаряддя праці, що звалися «фойси»* (Знаряддя праці в Південній Бразилії – щось середнє між косами і мачете. – прим. автора). *Ними селяни фойсували* (Косили – укр.-браз., з порт. – прим. автора).

Оскільки часто розповідь веде персонаж (падре Балтазар, він же Никитка), то пояснення слів-понять, уживаних у бразильській мові, потрапляють або в його монологи, або в авторську нейтральну мову. Монологи Балтазара стилізовані під український діалект, збережений українськими переселенцями до Канади. У казковій Новій Австрії так само зберігаються ознаки діалектної мови переселенців, представників південно-західного наріччя української мови. Для сучасного читача така стилізована мова асоціюється частково з мовою української діаспори в Канаді та Америці.

Уживані діалектні слова урізноманітнюють мову персонажів художнього твору, надають їй інтонаційного експресивного забарвлення, пор.:

– *А чому вона [Марушка] така дивна? – спитав отець Балтазар.*

– *Таке сі трапляє, отче. Грамотні люде називают це «ностальжія». Хороба така. Соудаде по-бразиліянському (Українці Бразилії називають місцеву португальську мову бразиліянською. – прим. автора), – коли людина не може звикнути до нового місця. Все їй осоружне, ніщо не тішить. Так сі стало з наших Марушков.*

Як засоби стилізації говіркової системи використано вставні слова, частки, прислівники (*той-во, гей-би, йой, файно, тіко*), форми зворотного дієслова на *ся* (*так сі стало*), особливості відмінювання дієслів, іменників (*вірут, жите, справедливости*), форми роду іменників та вимова цих слів (*карнаваля, жунгля, кольонія, пор'ядок*). Пор. уривки: *Я ... той-во ... ваш – ... парох, який ... той-во ... приїхав до вас у цю*

... той-во жунглю, щоб вести вас, мов сліпих кошенят, до ... той-во ... світла великого!; – Йой, отче, та то така історія! Наші люде вірут, що Габріель – то є австрійський цісар! Справжнісінький, йй-бо! Що він кинув те цісарське жите, вчинив у своєму замку таку карнавалю, що гей-би він умер, а сам поїхав до Бразилії, купив тут землицю і постановив, що тут буде Австрія, тіко не та, стара, а нова. І назвав він нашу кольонію Нова Австрія. І все у нас – як має бути: все по справедливости... Дуже файно всім сі живе.

Стилізація не означає автентичного відтворення на письмі діалектних особливостей вимови, слововживання, граматики. Вона має передати загальний колорит мови, відмінної від загальноновживаної, забарвити мову персонажів, а для цього потрібний натяк на відхід від літературного стандарту.

У тексті роману чимало уривків, де відтворено колорит загальноновживаної розмовної мови з актуалізацією вставних слів, використанням синтаксису внутрішньої мови, у якій з'являється відповідно до змісту чужомовна реалія, обов'язково пояснена в авторській примітці. Наприклад: *А то й, гляди, ніхто тебе і не вбивав би за картярський борг. Раптом тобі пішла б карта! Адже колись і тобі фортуна мала б усміхнутися! Помаленьку-потихеньку відбив би ти свій борг, а там, диви! – грошеньток назбирав би! А там – глянь! – викупив би назад свій клаптик землі на Клондайку і торбинку нагетів (Nagget – маленькі золоті самородки, які добувають на Юконі, зокрема, колись на Клондайку. – прим. автора) назбирав би.*

Стилістика роману М. Гримич демонструє майстерність авторки в чергуванні різних типів тональності, різних реєстрів художньої оповіді, насиченої інформацією про історію, побут, мову переселенців з України. З погляду подання в тексті історичних відомостей показовий уривок так званої проповіді Балтазара, зверненої до прихожан Нової Австрії:

Французи на преріях вже мешкали добрих сто років, вони добре знали що й до чого і були знаменитими провідниками для новоприбулих. Сіли Василь з П'єром на вєгон – то такий віз, як ваша каросса, тільки ліпша, вкрита матерією, – і поїхали по околицях Васильові очі розбігалися від тих

акрів, що їх роздавала новопоселенцям Канадська залізниця майже задарма. 160 акрів, це майже втричі більше, ніж ваш шякр. У наведеному тексті мова священника не стилізована під територіальну говірку, як в інших частинах роману, де відтворено характерні діалектні особливості.

До цієї інформації подано примітку – історичну довідку: *Практично земельні наділи першопоселенцям канадських прерій роздавала залізнична компанія, яка була власником тих земель і проклала трансканадську залізницю. Це було їй вигідно з тих причин, що в такий спосіб обживалися землі навколо прокладеної в дикій природі колії, і в такий спосіб поверталися інвестиції.* Через таку додаткову інформацію розширюється **пізнавально-культурологічна цінність художнього твору**, а сам текст набуває багатовимірної структури.

Чергування міні-текстів – стилізованої мови персонажів і авторської мови – показове для оповідної манери авторки, яка є такими урізноманітненими структурно-мовними, текстовими переходами досягає поліфонічного звучання художнього тексту. Приклад мови персонажа: *Бо як стягнеш бика ременем – так він сі буде брикати. Правда, серед каубоїв є звичай: не стегувати тісно, щоб не нашкодити бику. Але коли каубої сі хочут помстити комусь, як тому Никитці, то стегують більше, і то біда. І, той-во, Никитка про те не знав, і він, той-во, зручно сі всів на бика, поки той стояв у тепі (Кишеня – з англ. гар. – прим. автора), такий пастці – вузькій такій кишеньці, затиснений між дошками. Туди загансют биків, щоб булрайдер (англ. Bul rider – спеціаліст з їзди на биках. – прим. автора) міг сісти йому на карка.*

Інша лексична, синтаксична будова авторського тексту, пор.: *Поza тим падре усвідомлював, що Габрієля приваблював в ньому не начитаний Балтазар, а відчайдух «Никитка», що досі жив у ньому, прерійський хлопець, що пройшов добрячу ковбойську школу, індіанський «вишкіл» і чоловіче «шліфування» на Клондайку. В Балтазарові Габрієля приваблювало те, чого бракувало йому: здорового вродженого авантюризму.*

Пізнавальна вартість таких художніх текстів не лише в розширенні поняттєвої сфери, а й у використанні можливостей української мови вербалізувати відповідні поняття. Не знайдемо, скажімо, в сучасних українських словниках прикметника *прерійський* (від наявного в лексиконах *прерія*). У тексті М. Гримич утворення цього слова закономірне, мотивоване як структурою української мови, так і потребами розгортання сюжету. Щоправда, не знайомий із конкретним художнім текстом читач не помітить, що сучасний словник не фіксує такого прикметника (адже прерії – це не реалії нашого довкілля). А для лексикографа з культуромовним мікроскопом назване слововживання буде приємною знахідкою. Проте в іншому випадку той самий мікроскоп виявить небажане з погляду культури мови вживання в авторському тексті двох назв: *віконниці* і *ставні*. Вони не стосуються різних реалій і не виконують у художній оповіді стилістичної функції. Нормативні словники української мови фіксують лише одну назву цієї реалії – *віконниці*. Саме як правильну, «свою» сприймає її український читач.

Естетичний вплив тексту залежить і від конкретних слововживань, і від побудови всього тексту, загалом – від гармонізації мовного досвіду читача і письменника. Їх об'єднує спільна мова, знайомий словник. Але ж не всі слова з художнього тексту фіксує загальнономовний словник. Скажімо, в згаданому романі натрапляємо на незвичні словоформи, еквіваленти слів, які читач має розшифрувати: *Так і здавалося, що зараз на онтійно лісовій стежині з'явиться чарівна істота жіночої статі з бабиюстиної казки ... і скаже*. Виділені лексеми важко назвати словами, бо вони утворені з кількох слів і є ознакою усної розмовної мови. Проте порозуміння між авторським текстом і читачем відбулося. З погляду ж культури мови – досягнуто стилістичного ефекту.

Відтворення особливостей говірок, специфіки індивідуального мовлення персонажів потребує майстерності художника слова. А надто коли йдеться в художній оповіді про різні культури, міжетнічні зв'язки. Такі теми зумовлюють використання всіх мовних джерел, розширюють пізнавальні

можливості мови, яка в різноманітності своїх структурно-виразових засобів завжди має об'єднувальну мету – *порозуміння* між читачем і автором.

Словник мови Шевченка: В двох томах / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1: А – Н / Ред. тому: Т. К. Черторизька. – 484 с.

Словник мови Шевченка: В двох томах / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 2: О – Я / Ред. тому: В. Г. Маринченко, Л. О. Родніна. – 569 с.

REFERENCES

Chertorizhska, T. K. (Ed.). (1964). Shevchenko's Dictionary of Languages: In Two Volumes. (Vol. 1). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Marinchenko, V.G. and Rodnina, L.O. (Ed.). (1964). Shevchenko's Dictionary of Languages: In Two Volumes. (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Статтю отримано 24.04.2017